

ROLUL COLONIȘTILOR ORIENTALI ÎN RĂSPÂNDIREA CREȘTINISMULUI PE TERITORIUL IMPERIULUI ROMAN. CAZUL COMUNITĂȚII DE LA VALCUM-PANNONIA*

PR. DRD. RAREȘ TĂRNICERU**

Abstract: It is a fact well known that the oriental colonists are counted among the factors that contributed in a significant way to the spread of christianity in the Roman world. But the answer to the question „what kind of influence did they have on this subject?” still remains to be found. In an epoch of significant transformations in the field of religious mentalities, like the 3rd century was, the influence of the orientals could have been greater than we know. This study tries to find some answers to the issue of the spreading of christianity in Pannonia via the syrian colonists that were brought in the province at the end of the Second Marcomannic War, focusing on the case of 3rd century christians in the Valcum (Fenekpusta) latifundia, south of Balaton Lake.

Keywords: early Christianity, Syrian colonists, Pannonia, latifundia, 3rd century

INTRODUCERE

În mod tradițional, pentru cercetarea istoriografică orientalii sunt considerați unii dintre cei mai importanți factori ai răspândirii creștinismului. În special, cei veniți din zona Palestinei și a Siriei au această calitate datorită faptului că, așa cum se știe, aceste zone au beneficiat de propovăduirea primilor misionari creștini încă din secolul I. În mod concret, în zona europeană a Imperiului Roman, creștinismul, cu puține excepții, nu a început să se răspândească decât abia cu începerea din al doilea secol, adică la aproape o sută de ani de când această religie se manifesta în zona provinciilor orientale. În cazul provinciilor dunărene ale Imperiului, data limită de răspândire a creștinismului, atât cât ne permit descoperirile arheologice să deducem, nu poate fi stabilită mai devreme de începutul secolului al treilea.

În aceste condiții este de înțeles faptul că, la venirea odată cu coloniștii orientali în zona provinciilor dunărene a primilor creștini, aceștia au adus cu ei un creștinism maturizat, având o vechime de mai bine de 200 de ani, fapt care a contribuit în mod decisiv la instalarea acestei religii în zonele unde s-au stabilit coloniștii. Felul în care s-a produs acest proces de influențare de către orientali a dezvoltării creștinismului

nu este încă pe deplin elucidat, iar lucrarea de față își propune să aducă o serie de lămuriri legate de acest subiect, prin prezentarea punctuală, cu ajutorul mărturiilor arheologice, a unei situații pe care o regăsim în provincia romană Pannonia, în perioada secolului al III-lea.

AGRICULTURA, MOTORUL DEZVOLTĂRII ECONOMICE ȘI PREAMBULUL APARIȚIEI CREȘTINISMULUI ÎN PANNONIA

Cazul concret al provinciei Pannonia este deosebit de cel al celorlalte provincii danubiene, prin faptul că venirea în acest spațiu a primilor coloniști de origine orientală a avut ca rezultat apariția primelor comunități creștine, cu cel puțin o jumătate de secol mai înainte ca această provincie să fi fost conectată pe cale terestră cu centrele creștine din zona Dunării de jos, respectiv din provinciile sud dunărene moesiene.

De ce este interesant acest fapt? De-a lungul timpului, cercetarea modului în care s-a produs expansiunea creștinismului în lumea romană a scos la iveală faptul că acest proces a fost tributar unui transfer de idei și oameni între provinciile alăturate¹. Concret, cu începere din zonele unde s-a produs propovăduirea inițială a Apostolilor și a ucenicilor lor, Biserica s-a extins mai apoi, pe parcursul secolelor II-III, către zonele învecinate. Acesta a fost un proces relativ anevoios și foarte dependent de existența unor conexiuni terestre bine securizate între provinciile învecinate. În cadrul acestui proces, zona Asiei Mici a influențat zona Greciei și a Balcanilor, care mai apoi au influențat zona Dalmației și așa mai departe, urmând, cum am spus, un curs geografic bine stabilit.

În cazul Pannoniei, însă, lucrurile nu au stat așa, din câte putem deduce, grație descoperirilor arheologice pe care le avem la dispoziție. Din câte ne putem da seama, această provincie romană a beneficiat de prezența creștinismului pe teritoriul ei, mai precis în zona câmpiei Pannonice, încă din prima parte a secolului al III-lea, cu mult înainte ca legătura terestră cu zonele încreștinate de la Dunărea de jos să se fi dezvoltat.

Care a fost cauza acestui proces excepțional? Cauzele par a fi multiple, însă, dintre toate se desprinde una esențială: recuperarea provinciei Pannonia pentru sistemul agricol al Imperiului Roman. La sfârșitul celui de-al doilea război marcomanic, care s-a încheiat prin pacea din anul 180², provincia Pannonia a cunoscut cea mai lungă perioadă de liniște continuă din întreaga ei existență, perioadă care a durat vreme de mai bine de un secol. Mai mult decât atât, grație acestei stări, Imperul Roman a putut să beneficieze de cea mai importantă resursă economică a acestei zone: agricultura. Având o suprafață de circa 100.000 de kilometri pătrați, Câmpia Pannonică este

* Studiu a fost realizat sub coordonarea Pr. Prof. univ. dr. Ioan-Vasile Leb, care și-a dat avizul pentru publicare.

** Doctorand, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Cluj-Napoca.

¹ Rodney STARK, *The rise of Christianity*, Princeton University Press, Princeton, 1996, p. 132.

² Péter Kovács, *Marcus Aurelius' rain miracle and the Marcomannic wars*, Brill, Leiden; Boston, 2009, pp. 251-252.

și astăzi una dintre cele mai întinse zone plane ale Europei. Cum în marea ei majoritate această întindere este formată din câmpie cu soluri foarte mănoase, ea a reprezentat pentru Imperiul Roman una dintre sursele agricole de cea mai mare importanță. Principalele ramuri agricole pe care Imperiul Roman le-a dezvoltat în zona Pannoniei erau producția cerealică, creșterea vitelor și viticultura³. Așa cum arată datele istorice, după instaurarea păcii de la sfârșitul secolului al doilea, producția agricolă din această provincie a furnizat Imperiului Roman resursele pentru a-și crește populația cu mai bine de 40%, aceasta ajungând până la mijlocul celui de-al treilea secol să crească de la 60 de milioane, la 100 de milioane de locuitori⁴. În aceeași perioadă, armata romană avea să cunoască o creștere similară, efectivele ei ajungând la un număr de 40 de legiuni, față de 26 existente cu circa cincizeci de ani mai înainte⁵. Din orice perspectivă am privi aceste cifre, ele atestă o creștere spectaculoasă.

Toată această creștere nu ar fi putut fi posibilă, însă, fără ca agricultura pannoniană să fi beneficiat de o foarte importantă resursă umană adusă din zona orientală, respectiv din zona Siriei⁶, un alt bazin agricol foarte important, specializat în cereale și creșterea animalelor. Nu se știe cu exactitate care a fost numărul total de coloniști aduși de către Imperiul Roman din această zonă, însă este cert faptul că a fost vorba despre un număr destul de mare de oameni, de vreme ce, așa cum indică descoperirile arheologice, populația de origine siriană a provinciei Pannonia a crescut într-o manieră spectaculoasă pe toată durata secolului al III-lea. Știm acest lucru grație numeroaselor descoperiri epigrafice aparținând epocii respective⁷, documente care atestă inclusiv zona de proveniență a acestor coloniști.

Cel mai probabil, din ceea ce cunoaștem, tiparul acestei colonizări a fost unul destul de simplu. Dinspre Siria nu sunt aduși simpli agricultori, ci specialiști de primă mână, respectiv proprietari de mari exploatații, care vin în provincie însoțiți de către întreaga lor familie și de către rețeaua de lucrători și sclavi pe care îi aveau la dispoziție. Ei se stabilesc în diverse puncte de pe întinderea Câmpiei Pannonice, dar cu precădere în zona lacului Balaton (Lacus Pelso), unde ajung să întemeieze adevărate exploatații agricole de mari dimensiuni, latifundia.

Din perspectiva dezvoltării creștinismului în regiune, aceste latifundii se vor dovedi foarte importante, deoarece, din ceea ce ne putem da seama grație descoperirilor arheologice, în acest tip de latifundii vor exista primele comunități creștine organizate din această provincie.

³ Steven Keenan DRUMMOND, Lynn Harry NELSON, *The western frontiers of imperial Rome*, Sharpe, Armonk, New York; London, England, 1994, p. 92.

⁴ Walter SCHEIDEL, „Population and Demography”, în: Andrew ERSKINE (ed.), *A companion to ancient history*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, pp. 134-145, 141.

⁵ Julio Rodríguez GONZALES, *Historia de las legiones romanas.*, Almena, Madrid, 2003, pp. 708-709.

⁶ Kelly REED, Ivana OZANIC ROZULNIJC, „The Roman Food System in Southern Pannonia (Croatia), from the 1st-4th Century AD”, în: *Open Archaeology* 6 (2020), pp. 38-62, 50.

⁷ András MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge and Kegan Paul, London, 1974, p. 229.

Două dintre aceste latifundii se regăsesc în zona de sud-est a lacului Balaton, fiind totodată și cele mai importante din perspectiva descoperirilor arheologice pentru studiul istoriei creștinismului: Valcum (Fenekpusta) și Triciană (Sagvar).

O TIPOLOGIE A DEZVOLTĂRII CREȘTINISMULUI DE INFLUENȚĂ ORIENTALĂ

În cazul așezării de la Valcum, asupra căreia își propune prezenta lucrare să se oprească, cercetările arheologice au scos la iveală o serie de detalii despre felul în care s-a desfășurat viețuirea în secolul al III-lea. Derulate pe toată durata secolului trecut, lucrările de cercetare arheologică au scos la iveală faptul că așezarea, în fapt o latifundie⁸, era întinsă pe o suprafață de mai bine de un hectar și era protejată cu turnuri de pază impozante, având un diametru de circa 5-7 metri⁹.

Excavațiile au scos la lumina zilei două basilici, una databilă în secolul al IV-lea și alta, mai timpurie, din secolul anterior¹⁰. În afara acestor două clădiri de cult nu au mai fost descoperite alte edificii religioase, lucru complet atipic pentru așezările romane ale secolului al III-lea; acest fapt ar putea sugera că creștinismul a fost singura formă de spiritualitate care s-a practicat în așezare.

Existența creștinismului în perimetrul acestei așezări este susținută și de descoperirea mai multor obiecte cu utilizare cultică, între care se distinge o linguriță de împărtașanie din argint¹¹ decorată cu staurogramă. Referitor la acest tip de dedecorațiune specific creștină, staurograma, trebuie spus că este specific secolului al III-lea, fiind considerat de către specialiști o primă încercare a comunităților creștine de a-și crea o identitate vizuală specifică¹². Imaginea are forma unei cruci suprapuse de litera grecească *Ro*, după următorul model . De fapt, este vorba despre o suprapunere a literelor *Tau* și *Ro*, care, privite în acest fel, aduc cu imaginea Mântuitorului pe cruce. Ligatura rezultată poartă denumirea de taurogramă sau staurogramă și va împrumuta mai apoi numele său cuvântului grecesc care definește noțiunea de cruce – stavros¹³.

⁸ A. MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia*, pp. 304-305.

⁹ Robert MÜLLER, „Die spätrömische Festung Valcum am Plattensee”, în: *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit : die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und dem östlich-merowingischen Reihengräberkreis*, Wilfried MENGHIN, Birgit ARRHENIUS (eds.), Verl. des German. Nationalmuseums, Nürnberg, 1987, pp. 270-276, 270.

¹⁰ Bálint KUZSINSZKY, *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. lelőhelyek és leletek*, Kilián, Budapest, 1920, pp. 55-58.

¹¹ Edit THOMAS, „Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde”, în: *Severin, zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Dietmar STRAUB (ed.), Land Oberösterreich, Amt der Oö. Landesregierung, Abt. Kultur, Linz, 1982, pp. 255-295, 275.

¹² Larry HURTADO, „The Staurogram: Earliest Depiction of Jesus' Crucifixion”, în: *Biblical Archaeology Review*, 39, 2 (2013), pp. 49-52; Larry W HURTADO, *The Earliest Christian artifacts: manuscripts and Christian origins*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 2006, pp. 135-154. Probabil cel mai vechi exemplu de utilizare a acestui simbol îl regăsim în papirusul Bodmer, de la sfârșitul secolului al doilea, staurograma fiind utilizată în contextul Evangheliei de la Luca 14,27.

¹³ Deși denumirea acestui simbol isi are originea în acronimul celor două litere Tau și Ro, utilizez aici pronunția reuchliniană încetățenită în spațiul răsăritean – stavros.

Prezența staurogramei ca element decorativ atestă faptul că ne aflăm în prezența unui obiect folosit în secolul al treilea și, deși aparent existența unei lingurițe de împărtășanie ar putea să mire, dat fiind caracterul timpuriu al acestei datări, consider că ne aflăm în prezența unei reflectări fidele a unui proces istoric produs în prima parte a acestui secol – începutul utilizării linguriței pentru distribuirea Euharistiei, pe fondul schimbării de paradigmă în legătură cu această Taină. Așa cum indică Sfântul Ciprian al Cartaginei, în prima parte a secolului al III-lea Împărtășania începe să fie privită ca un medicament¹⁴, ceea ce va atrage după sine utilizarea linguriței, obiect folosit în acea epocă în exclusivitate pentru administrarea de doctorii¹⁵. Utilizarea linguriței de împărtășanie, idee complet nouă în acea vreme, atestă faptul că creștinii din comunitatea de la Valcum au adus cu ei din zona Siriei nu doar învățătura creștină, ci chiar un tip de creștinism „actualizat”, în completă consonanță cu cele mai noi transformări ale mentalităților în această religie.

Totuși, în fața unor astfel de evidențe, se naște întrebarea: cum de este posibil ca, în secolul al III-lea, în plină epocă de persecuții, în mijlocul unei provincii romane să înflorească o comunitate creștină și să prospere (pentru că toate indiciile pe care le avem arată că această comunitate a beneficiat de o prosperitate economică și spirituală indiscutabilă)? O altă întrebare ar fi legată de modul în care a fost posibil ca o așezare romană să fie locuită în exclusivitate de creștini.

Răspunsurile la cele două întrebări sunt relativ simple, dar țin de acceptarea unei noi optici referitoare la ceea ce se știe în mod curent despre această epocă. Din nefericire, percepția generală a istoriografiei creștine este legată de existența unei lungi perioade de persecuții, care a început în primul secol și s-a încheiat abia odată cu urcarea pe tronul imperial a lui Constantin cel Mare. Realitatea, așa cum ne sugerează sursele istorice, este una destul de diferită și indică faptul că persecuțiile nu au fost evenimente constante derulate pe durata a trei secole, fiind mai degrabă episoade sporadice, care, deși au fost în anumite cazuri destul de violente, au constituit mai degrabă episoade accidentale și localizate în spații geografice mici¹⁶.

Epoca de debut a creștinismului în Pannonia, adică epoca de înflorire a comunității de la Valcum, coincide aproximativ cu urcarea pe tronul Romei a împăratului Septimius Severus, fost guvernator al Pannoniei, ajuns împărat cu ajutorul legiunilor din această provincie. În această calitate, noul august a considerat de cuviință să

¹⁴ Ciprian, „Epistola 63.11”, în: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. III, Wien, 1868, p. 710. Vezi și John David PENNIMAN, „The Health Giving Cup”: Cyprian Ep. 63 and the Medicinal Power of Eucharistical Wine”, în: *Journal of Early Christian Studies*, 23, 2 (2015), pp. 189-211.

¹⁵ Până în secolul al VII-lea lingurița nu a fost folosită pe post de tacâm, având strict o întrebuințare legată de zona farmaceutică. De altfel, denumirea latină *cochlea*, sugerată de pr.prof. Ene Braniște, surprinde această funcționalitate de obiect folosit pentru administrarea de doctorii – Ene BRANIȘTE, Ecaterina BRANIȘTE, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Diecezană, Caransebeș, 2001, p. 261.

¹⁶ Candida Moss, *The myth of persecution: how early Christians invented a story of martyrdom*, Harper Collins, New York, 2013, pp. 159-160.

se revanșeze față de provincia care l-a susținut în demersul său imperial, sprijinind dezvoltarea economică a acestei provincii. Această stare de benevolență imperială s-a suprapus peste fenomenul deja descris, de expansiune a agriculturii și a contribuit decisiv la formarea unui microclimat socio-politico-religios aparte în Pannonia, caracterizat prin toleranță.

Importanța economică a provinciei a făcut, cel mai probabil, ca autoritățile romane să evite destabilizarea sa, prin declanșarea unor episoade, de altfel inutile, de persecuții anticreștine. Astfel, un împărat precum Septimius Severus, considerat de către autorii creștini ai secolului al IV-lea drept un persecutor feroce¹⁷, pare să fie, în cazul Pannoniei, un exemplu de toleranță religioasă. Această atitudine, descifrabilă pe cale arheologică, pare să fie în deplină concordanță cu opinia lui Tertullian, de exemplu, care îl descrie pe împărat drept un protector al creștinismului¹⁸. În acest mod, este perfect explicabil faptul că, măcar într-o perioadă din secolul al treilea, creștinismul a putut înflori pe teritoriul provinciilor romane. Recenta descoperire a unei basilici creștine în interiorul unui castru militar aparținând Legiunii VI Ferrata, la Megiddo, funcțională în secolul al III-lea¹⁹ sugerează existența toleranței față de creștinism inclusiv în mediul militar.

Referitor la ipotetica posibilitate a existenței în așezarea de la Valcum a unei comunități exclusiv creștine, lucrurile sunt, însă, ceva mai nuanțate. Așa cum am arătat, așezarea este centrul administrativ al unei latifundii deținută de către un proprietar de origine siriană, cel mai probabil. Acesta a venit din provincia orientală alături de familia sa și de o întreagă suită de lucrători liberi și sclavi. În lumea romană, un astfel de context social se numea *patronaj*²⁰, adică un sistem de dependență socială de un stăpân sau potentat, care asigură mijloacele de subzistență necesare celor din anturajul său. Probabil un astfel de sistem este sugerat și de Sfânta Scriptură, când se vorbește despre botezarea unui anumit personaj, împreună cu „casa sa”²¹. În acest sistem clientelar roman, casa cuiva nu reprezintă doar familia acestuia, ci întreaga suită de persoane care depind economic de el.

Există o posibilitate ca și în cazul așezării de la Valcum, lucrurile să fi stat într-o manieră similară, stăpânul creștin al latifundiei fiind urmat în credința sa de către toți clienții săi. Dacă s-a întâmplat așa, s-ar putea să ne aflăm în fața unei situații neașteptate: în plin secol așa-zis „al persecuțiilor”, în inima Imperiului Roman să fi existat o

¹⁷ Atât EUSEBIU DE CEZAREEA, în *Istoria Bisericească* (VI.1.1), cât și autorul *Istoriei Auguste* (17.1) indică acest lucru.

¹⁸ TERTULLIAN, *Liber ad Scapullam*, IV. 5, 6.

¹⁹ Edward ADAMS, „The Ancient Church at Megiddo: The Discovery and an Assessment of its Significance”, în: *The Expository Times*, 120, 2 (2008), pp. 62-69.

²⁰ Georg SCHÖLLGEN (ed.), „Patronage”, în: *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, vol. 26, Hiersemann, Stuttgart, 2015, pp. 1109-1138.

²¹ De exemplu: botezul lui Corneliu (FA 10,48), botezul Lidiei (FA 16,15), botezul temnicerului din Filipi (FA 16,32), botezul lui Crispus (FA 18,8).

comunitate creștină prosperă și în plin avânt spiritual care, mai mult decât atât, să fi jucat un rol și ca nucleu misionar pentru întreaga zonă.

Care era însă dimensiunea acestei comunități? Cel mai probabil, numărul de oameni care deserveau această latifundie era în strânsă legătură cu întinderea exploatației agricole. Așadar, o întrebare preliminară trebuie să fie cea legată de acest subiect. În acest caz, deși nu avem date clare referitoare la suprafața exploatației, putem face o aproximare prin raportare la alte latifundii de pe cuprinsul Imperiului, despre care avem date precise. Conform descoperirilor arheologice, cea mai mare parte a fermelor similare situate în valea Rinului, aveau aproximativ 50 de hectare, în vreme ce în zona Bataviei, Olanda de astăzi, același tip de exploatații se întindeau pe circa 200 de hectare²². Există unele mărturii în acest sens din epocă, cea mai celebră aparținându-i lui Plinius cel Bătrân, conform căruia latifundiile în Italia erau atât de întinse încât venerabilul istoric se temea că ele vor fi cauza căderii echilibrului economic al Peninsulei. Tot el afirma că, în Africa proconsulară, totalitatea terenului agricol era împărțită între șase mari latifundiar²³. Deși această din urmă constatare a lui Pliniu nu are cum să stea în picioare din punct de vedere istoric²⁴, reiese că zonele agricole prospere aveau tendința de a se coagula în latifundii mai mari în comparație cu zonele nu atât de productive.

Rămânând totuși la exemplele din Germania și Batavia, considerăm că, date fiind caracteristicile geografice și pedologice ale Pannoniei, fermele din această provincie trebuie să fi fost oricum mai mari decât cele din exemplele citate. Făcând un calcul, am putea ajunge la concluzia că suprafața totală a exploatației de la Valcum era de circa 250-300 de hectare.

În conformitate cu uzanțele vremii și ținând cont de mijloacele de producție ale lumii romane din secolul al III-lea, era necesar un număr între unu și trei lucrători la fiecare zece hectare pentru lucrările de peste an, iar în vremea recoltei, acest număr era de patru ori mai mare²⁵. Această logică face ca numărul de lucrători de pe exploatarea de la Valcum să fie cuprins între 25 și 300 de oameni, la nivel teoretic și 100-150, în mod practic. În cazul în care ar corespunde realității, această cifră cuprinde nu doar lucrătorii agricoli, ci și celelalte categorii de personal, inclusiv cei care se ocupau cu paza așezării.

²² Corrie C. BAKELS, *The western European Loess Belt: Agrarian History, 5300 BC - AD 1000*, Springer, New York, 2009, p. 192.

²³ Plinius CEL BĂTRÂN, *Historia Naturalis*, 18, 35. Este puțin credibil, totuși acest lucru, în condițiile în care, la un calcul simplu, această zonă este întinsă pe mai mult de 20 de milioane de hectare. Din acestea, circa 20 la sută, adică aproximativ 4 milioane de hectare sunt teren fertil. Dacă luăm în calcul jumătate din această suprafață și o împărțim la șase, rezultă că fiecare dintre cele șase ferme ar fi avut, în medie, aproximativ 300 de mii de hectare, o cifră prea mare, inclusiv după standardele actuale.

²⁴ Ar rezulta o suprafață totală a unei latifundii de peste 100.000 de hectare – lucru complet imposibil. Probabil că Pliniu folosea în mod voit această hiperbolă pentru a atrage atenția asupra acumulărilor excesive, din punctul lui de vedere, de putere economică în mâinile oligarhiei.

²⁵ C.C. BAKELS, *The western European loess belt*, p. 192; Brent D. SHAW, *Bringing in the sheaves: economy and metaphor in the Roman world*, University of Toronto Press, Toronto, 2013, pp. 14-15.

Cercetările făcute în legătură cu cimitirul așezării indică faptul că, într-adevăr, numărul locuitorilor de aici era de circa 100 la începutul secolului al IV-lea²⁶, dar în această epocă deja populația provinciei începuse să se reducă numeric. Cel mai probabil, așadar, în secolul al III-lea latifundia de la Valcum avea circa 150 de locuitori²⁷.

Suprafața bisericii de secol III din așezare indică aceeași cifră, ea având, la dimensiunile de circa 15x17 metri, o suprafață utilă de circa 250 de metri pătrați. În practică și astăzi, aceasta este o suprafață care poate primi în mod curent un număr de maxim 150 de persoane.

Posibila existență a unei comunități compacte de 150 de creștini în secolul al III-lea, ar fi de natură să contrazică în parte teoriile legate de amploarea și continuitatea persecuțiilor în Imperiul Roman și constituie totodată un motiv suficient de serios pentru a ne gândi la posibilitatea ca ea să fi acționat ca un adevărat centru misionar pentru zona Pannoniei. Judecând după descoperirile arheologice făcute, este foarte posibil ca aceste eforturi misionare să fi fost responsabile de apariția unora dintre primele comunități creștine în sudul provinciei Pannonia, atât în zona Ungariei de astăzi²⁸, cât și în zona actuală a Croației²⁹.

Descoperirile arheologice făcute în așezarea de la Valcum arată în mod clar faptul că aceasta nu doar că beneficia de existența unei basilici în secolul al III-lea, dar și că aceasta era dotată cu materiale cultice de bună calitate. În acest sens, trebuie remarcată descoperirea unui candelabru de bronz, de la care s-au păstrat doar lanțul de atârnare și pandantivul decorativ, în forma literei grecești *Omega*³⁰, obiectul fiind considerat în acea epocă unul de lux, realizat, cel mai probabil, în unul dintre atelierele de la Aquileea sau Mursa, celebre pentru acest tip de piese³¹.

O biserică de dimensiunile celei de la Valcum, dotată cu materiale cultice de bună calitate, trebuie să fi necesitat o forță economică serioasă din partea comunității pe care o deservea. O latifundie precum cea de la Valcum avea o valoare economică destul de mare. O astfel de fermă producea, cel mai probabil, în jur de 1200 de kilograme de grâu la hectar³², iar acest lucru însemna din punct de vedere financiar o valoare de

²⁶ Vera LANYI, „Die Spätantiken Grabfelder von Pannonien”, în: *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24 (1972), pp. 53–213, 138. Așa cum se constată, pentru perioada discutată există o medie de circa 30-40 de înmormântări per generație, iar în urma înmulțirii acestui număr cu trei reiese o cifră de circa 100 de locuitori (o perioadă de locuire având, în principiu, trei generații).

²⁷ Walter SCHIEDEL, „Roman Age Structure: Evidence and Models”, în: *The Journal of Roman Studies*, 91 (2001), pp. 1-26, 20.

²⁸ Dorottya GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia: an evaluation of early Christian finds and sites from Hungary*, Archaeopress, Oxford, 2002, pp. 14, 134.

²⁹ Branka MIGOTTI, *Evidence for Christianity in Roman southern Pannonia (northern Croatia): a catalogue of finds and sites*, Archaeopress, Oxford, 1997, p. 2.

³⁰ Karoly SÁGI, „Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá”, în: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9 (1961), pp. 397-460, 454.

³¹ Carolyn E. RONCAGLIA, *Northern Italy in the Roman world: from the Bronze Age to Late Antiquity*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2018, p. 110.

³² C.C. BAKELS, *The western European loess belt*, p. 193.

circa 5 milioane de dinari pentru întreaga exploatație, anual. Luând în calcul mercurialul lui Diocletian³³, de la începutul secolului al IV-lea (cea mai reprezentativă expresie a prețurilor epocii) și păstrând proporțiile, putem spune că, pentru întreaga construcție a bisericii de la Valcum, suma totală necesară nu a fost mai mare de 1 milion de dinari³⁴. Acest lucru înseamnă că un astfel de edificiu era perfect sustenabil pentru o exploatație de o asemenea importanță.

Conform uzanțelor epocii, am putea avea în vedere faptul ca stăpânul latifundiei să nu fi fost doar suportul economic al comunității de la Valcum, ci să fi avut și un rol haric. În lipsa contactului fizic cu zonele puternic încreștinate din Imperiu, este posibil ca așezarea de la Valcum să nu fi beneficiat de prezența unei ierarhii bisericești, mai precis a unui episcop. Având în vedere această posibilitate și bazându-ne pe analogia altor cazuri din Imperiu, când patricienii proprietari ai latifundiilor dețineau și funcția de horepiscop³⁵, cred că putem lua în calcul același scenariu și la Valcum.

CONCLUZII

SITUAȚIA PE CARE O REGĂSIM în așezarea de la Valcum, în provincia Pannonia, ar putea să aducă o nouă lumină asupra modului în care trebuie să înțelegem debutul creștinismului în provinciile central europene ale Imperiului Roman, sub influența elementului colonist oriental. Este posibil ca această populație să fi avut capacitatea de a influența într-o manieră mult mai amplă decât se consideră în prezent debutul viețuirii creștine în aceste zone. Nu doar prin număr, ci și prin forța economică și prin organizare, aceste comunități de coloniști orientali ar fi putut întemeia așezări creștine stabile, în plină epocă considerată a persecuțiilor, asigurându-și stabilitatea și din punct de vedere financiar și contribuind în mod decisiv la expansiunea creștinismului în zonele din jurul acestor așezări.

Ipotetica situație prezentă la Valcum a existenței unei întregi comunități creștine deschide perspectiva unei reconsiderări a cercetării legate de data și modul în care creștinismul a pătruns în provincia Pannonia.

³³ AURELIUS VALERIUS DIOCLETIANUS, *Edictum de pretiis rerum venalium*, sursa on line http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Diocletianus/dio_ep_i.html

³⁴ Calculul îmi aparține și are la bază prețurile legate de materialele de construcție și manopera. Astfel, conform mercurialului, 4 bucăți de cărămidă sau piatră fasonată costau 2 denari. La o estimare de circa 150.000 de pietre care au intrat în construcție, prețul maxim este de 75.000 de denari. O valoare de două ori mai mare trebuie să fi avut celelalte materiale care au intrat în componența construcției, precum țigla acoperișului, lemnăria și, eventual mozaicul. În privința manoperei, aceasta costa în jur de 18.000 de denari pe an pentru un zidar, tot atât pentru un dulgher, în vreme ce un mozaicar câștiga ceva mai mult, 21.000 de denari pe an.

³⁵ Kim BOWES, „«Christianization» and the Rural Home”, în: *Journal of Early Christian Studies*, 15 (2007), pp. 159-165. Autoarea menționează trei asemenea cazuri, celebre de altfel: Sulpicius Severus, Paulinus de Nola și Priscillianus de Avilla.